

ЭӨЖ 911.2: 574.9 (05)

Геогр. ғылымд. канд. А.М. Сергеева *

**АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ТАБИҒИ-ҚОРЫҚТЫҚ ҚОРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

*ЕРЕКШЕ ҚОРҒАЛАТЫН ТАБИҒИ АУМАҚТАР (ЕҚТА),
ЛАНДШАФТ, ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАҢҚА, ТАБИҒИ-ҚОРЫҚТЫҚ
ҚОР, ТАБИҒИ ЕСКЕРТКІШТЕР*

Мақалада ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың ғылыми негізделген желісі болып биологиялық түрлілікті сақтаудың аса тиімді және оңтайлы түрлерінің бірі саналатыны, олар тек жекелеген бірегей экожүйелерді, түрлер мен қауымдастықтарды ғана емес, сонымен қатар, тұтастай алғанда мекен ететін табиғи ортаны да сақтауға мүмкіндік беретіндігі айтылады.

Республиканың ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды (ЕҚТА) дамыту бағдарламасын жүзеге асыру тәжірибесі облыстар деңгейінде өз бағдарламалары болуы қажет екенін көрсетті, олар жергілікті бюджеттен қаржыландырылады және табиғатты қорғау жоспарында аса бағалы жерлерді жақын уақытта жедел резервтеуге, сөйтіп, келешекте республикалық қорғалатын аумақтар желісін кеңейтуге жағдайлар жасауға мүмкіндік береді [7].

Қарқынды шаруашылық игеру және жерді белсенді жекешелендіру жағдайларында Ақтөбе облысының әкімдігі облыстың ерекше қорғалатын табиғи аумақтарын орналастыру және дамыту сызбасын әзірлеу қажеттігі туралы шешім қабылдады.

Ақтөбе облысында аймақтық ландшафттардың 6 түрпаты бар:

1. Денудациялық төбелі-жонды және ұсақ шоқылы жазықтықтардағы қуаң дала ландшафтары;
2. Қабатты жазықтықтарда басым болатын құрғақ дала ландшафтары;
3. Ескі көл, көлдік аллювиальды және қабатты жазықтықтардағы құрғақ дала ландшафты;
4. Қабатты жазықтықтарда басым болатын шөлге айналған дала ландшафтары;

* Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

5. Ескі аллювиальды және көлдік аллювиальды жазықтардағы далаға айналған шөл ландшафтары;
6. Еңісті үстірт құрылымдарындағы шөл ландшафтары.

Экологиялық жобалау тәжірибесінде биологиялық алуантүрлілікті сақтау орталығы түсінігінің синонимі – «экологиялық қаңқа» қолданылады, бұл табиғатты қорғау тәжірибесіндегі аумақтардың осы түрінің маңыздылығын көрсетеді. Экологиялық қаңқа – түрлі факторлар әсерінен табиғаттың өзі құрған бағалы аумақтардың үйлесімділігі. Экологиялық қаңқаның құндылығының негізінде олардың шегінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құру қажет. Ақтөбе облысының аумағында экологиялық қаңқаның бірнешеуі бөліп көрсетіледі, олардың негізінде болашақта экологиялық желі жұмыс істейтін болады.

Экологиялық қаңқаның құрылымы солтүстіктен оңтүстікке және батыстан шығысқа тартылады және нағыз шөлден басқа барлық ландшафтық аймақтарды қамтиды, бұл түрлердің ендіктегі, сол сияқты солтүстіктен оңтүстікке және кері бағыттағы қауіпсіз көші-қонының және сақталуының мүмкіндігін қамтамасыз етеді [1].

Экологиялық қаңқаның ең солтүстік ұйтқысы қазірде бар табиғи-қорықтық қор (геологиялық, геоморфологиялық, су және тірі табиғат ескерткіштерінің) нысандарының, Жайық өзенінің салалары – Ебейті мен Елек (ірі Жаксы-Қарғалы саласымен бірге) салаларының интразоналдық жазықтық ландшафтарының, екі аймақ – қуаң және бірқалыпты құрғақ далалардың аймақтық ландшафтарының, Қарғалы бөгенінің үйлесімділігі болып табылады. Осы өңір арқылы өзендер аңғарлары бойымен оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай көбінесе оңтүстік еуропалық, солтүстік африкалық және алдыңғы азиялық қыстаулардан маусымдық жыл құстарының жолы өтеді. Түрлі экологиялық қызметтерді атқаратын ландшафтардың қалыптасқан табиғи үйлесімділігі экологиялық қаңқа қалыптастырды және осы жерден қорғалынатын аумақ құрған жағдайда Ақтөбе облысының солтүстік бөлігі үшін биоалуантүрлілікті сақтауда жоғары нәтижеге қол жеткізуге болады. Экологиялық қаңқаның екіншісін Ойыл өзенінің интразоналдық жазықтық ландшафтары және Барқын құм алабының азоналдық ландшафтарымен қиылысқан құрғақ және шөлге айналған даланың аймақтық ландшафтарының үйлесімділігі негізінде облыстың батысында қалыптастыруға болады. Аталған барлық ландшафтар арқылы өзендер аңғарлары мен олардың салалары,

шығанақты шалғындары бар ескі және жайылмалы көлдер бойымен көші-кон жолы – оңтүстік еуропалық, солтүстік африкалық және алдыңғы азиялық қыстаулардан жыл құстарының ұшу жолдары өтеді. Қазір бұл өңір облыстың солтүстігімен салыстырғанда антропогендік жүктемені аз сезінеді, бұл Барқын құмындағы орман алқабының, Ойыл өзенінің барлық алабының жазықтық ландшафтарының жақсы сақталуын қамтамасыз етті.

Аумақтарды қамту және ландшафтардың алуантүрлілігі жағынан ең үлкен үшінші экологиялық қаңқа облыс ортасында орналасқан. Азоналдық ландшафтардың ең ірі кешені – аласа таулы Мұғалжар тізбегі. Мұғалжардан батысқа қарай Көкжиде және Құмжарған құм алаптары бар Жем және Темір өзенінің қосылған жері орналасқан, бұл азоналдық және интроналдық ландшафтардың өзіндік бірегей үйлесімділігін көрсетеді. Солтүстіктен оңтүстікке созылған аласа таулы тізбек әртүрлі тау бөктеріндегі және суайрығындағы аймақтық және беткейлердегі түрлі экспозициялардағы, өзендер аңғарларындағы азоналдық ландшафтардың үйлесімдерінен тұрады және көптеген құстар мен аңдар үшін экотоптардың кең спектрін көрсетеді. Өзен аңғарларының интроналдық ландшафтар табиғи әртүрлілік пен аумақтың құндылығын айтарлықтай көтере отырып, барлығын тау алқабы жауып жатыр. Батыс беткейлер бойынан солтүстікке қарай ағатын Ор өзені және оңтүстік-батысқа қарай ағатын Жем өзені бастау алады. Шығыс беткейінде Ырғыз өзенінің көптеген салалары ағады. Көптеген бұлақтар, ұсақ тұзды және тұщы көлдер барлық жота бойымен оңтүстік еуропалық, солтүстік африкалық және алдыңғы азиялық қыстауларынан жыл құстарының ұшып өтетін екі трассасының болуы өзен аңғарларымен үйлесімділігін негіздейді, олар Мұғалжардан оңтүстік-батысқа, Жем және Темір өзендерінің қосылған жеріне төмендейді. Мұнда шөлге айналған даланың аймақтық ландшафтардың қоршауында Жем және Темір өзендерінің интроналдық ландшафтарымен бөлінген Құмжарған және Көкжиде құм алаптарының азоналдық ландшафтары орналасқан. Барлық аталып өткен ландшафтар жыл құстары үшін экологиялық дәліздің табиғи негізін және аталған аумақта өсімдік мен жануарлар әлемінің әртүрлілігін анықтайтын бай биотоптарды құрайды. Көкжиде және Құмжарған құм алаптарының тұнбалы қабатында тұрғындарды және мұнай кен орнындағы технологиялық үдерістерді сумен жабдықтауда үлкен құндылықты көрсететін тұщы жерасты суының ірі кен орны орналасқан. Бұл аумақ мұнай, құрылыс материалдарын өндіру және тасымалдау, кен орнын жайластыру әсерінен және елді-

мекендердің өсуінен, малдың көп жайылуынан, өрттерден күшті антропогендік жүктемені сезініп отыр [2].

Төртінші экологиялық қаңқа болашақ экологиялық желінің негізі ретінде далаға айналған шөлдің зоналдық ландшафтарының шегінде орналасқан. Бұл екі телімнен тұратын және Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи қамалы және олардың арасында орналасқан Торғай мемлекеттік табиғи қорықшасы. Жайылма және ескі көлдерінің, сорлары мен шығанақты шалғындары көп Ырғыз, Торғай, т.б. өлкелік өзендер аңғарларының интрозоналдық ландшафтары үндістандық, пәкістандық және солтүстік африкалық қыстауынан құстардың ұшып өтуі үшін көші-қон жолының (экологиялық дәліздерінің) азықтық негізін құрайды. Далаға айналған шөлдің сақталынған аймақтық ландшафтары бетпақдала депопуляциясы киіктерінің маусымдық көшу жолында азықтық базасы ретінде қызмет көрсетеді [3].

Кіші және Үлкен Борсық құм алаптары, Аққұмсағыз құмы, Шырқалы тау жұрнақтарының борлы үстірті, Ақтолағай қырқалары қолда бар бірегей биотоптарды және оларға тән өсімдіктер мен аңдар түрлерін сақтау мақсатында қорғауды дұрыс ұйымдастыру қажет. Арал апат аймағындағы тартылып қалу мен шөлге айналуының белсенді үдерістерінде бұл аумақтар осы заманғы жер бедерін құрайтын және оларды антропогендік түрлендіру жөніндегі полигондар болып табылады.

Облыс шегіндегі барлық табиғи орман алқаптары мен қолдан отырғызылған орман алаптары мақсатты қорғау аумақтары болып табылады. Дала аймақтарында орналасқан осы ормандар мен алаптар азоналды болып табылады және көптеген құстар мен аңдар үшін баспананы, ұя салатын және тұқым жаятын жерлерін көрсетеді. Табиғи ормандар мен орман алқаптарын сақтай отырып, өсімдіктер мен аңдардың барлық аймақтық түрлерін тиімді қалпына келтіруді қамтамасыз етуге болады.

Ақтөбе облысы шегіндегі миграциялық дәліздер қазіргі уақытта тартылып қалған көлдер, сорлар және т.с.с. алып отырған көптеген табиғи аймақтар – өзен аңғарлары, тау жоталары, ескі суағар сайлары арқылы үлкен қашықтыққа тартылған, өзіндік қасиеттері – жер бедері, шағын климаты, бай өсімдіктері бар аңдармен құстардың жекелеген түрлерінің маусымдық миграциясын қамтамасыз ететін аумақтар арасындағы экологиялық байланысты қамтамасыз ету үшін қызмет ететін табиғи кешендер [4].

Облыс аумағынан солтүстік африкалық, алдыңғы азиялық, каспийлік, пәкістандық және үндістандық қыстауларынан суда жүзетін құстардың көктемгі ұшып өтетін басты және екінші дәрежелі жолдар өтеді. Облыстың оңтүстігінде және оңтүстік батысында үстірт киігінің көктемгі – жазғы және күзгі – қысқы көшінің негізгі бағыттары өтеді және жайлау мен қыстауларының орындары бар. Облыстың шығысы мен солтүстік шығысынан бетбақдала киігінің көктемгі – жазғы көшінің негізгі бағыттары өтеді және жайлау мен қыстауларының орындары бар [5].

Ерекше қорғалынатын табиғи аумақтардың ғылыми негізделген желісі болып биологиялық алуантүрлілікті сақтаудың аса тиімді және оңтайлы түрлерінің бірі есептелінеді, олар тек жекелеген бірегей ландшафттарды немесе экожүйелерді, түрлер мен қауымдастықтарды ғана емес, сонымен қатар, тұтастай алғанда мекен ететін табиғи ортаны да сақтауға мүмкіндік береді [6].

Облыстың табиғи ландшафтарына антропогендік әсердің жоғары деңгейіне байланысты ЕҚТА жүйесін ұйымдастыру өзекті. Облыстың табиғи жағдайларының ерекшелігі және жоғары шаруашылық игеру қазіргі жағдайларына және антропогендік бұзылу дәрежесіне қарамастан түрлі табиғи кешендер мен нысандарды ЕҚТА жүйесіне қосу қажеттігін белгіледі.

Ақтөбе облысындағы табиғи әлеуетті пайдаланудың қазіргі жағдайларында өңірдегі экологиялық тепе-теңдікті қолдау және табиғатты пайдалану тәртібін реттеу үшін облыстық деңгейде ерекше қорғалынатын табиғи аумақтарды ұйымдастыру есебінен ЕҚТА желісін құру ұсынылады.

Қазіргі уақытта өзгермеген далалық табиғи ландшафтар іс жүзінде қалмаған далалық аймақта қорғалынатын аумақтарды ұйымдастырудың ерекше маңызы бар. Аумақты ауыл шаруашылығына игеру басқа аймақтармен салыстырғанда ландшафтардың бүліну дәрежесі аса жоғары болуына әкеліп соқты. Табиғи ландшафтардың орнына дәнді-дақылдары, шабындықтары және жайылымдары бар ауыл шаруашылық жерлері келді.

Көшетін құстардың жолындағы облыстың транзиттік жағдайын ескере отырып, ЕҚТА желісіне басты орнитологиялық аумақтарды, бағалы, сирек және жойылып бара жатқан жыл құстарының түрлерінің жиналатын, ұялайтын және демалатын жерлерін қосу ұсынылады. Облыс аумағында өңірлік табиғи парк, табиғат ескерткіші, табиғи қорықшалар сияқты ЕҚТА түрлерін ұйымдастыру ұсынылады [8].

Ақтөбе облысы аумағында жергілікті маңыздағы мемлекеттік табиғи ескерткіштерді ұйымдастыру ұсынылады (кесте).

Ақтөбе облысы аумағында ұсынылатын табиғи ескерткіштер

Нысан атауы	Нысан сипаттамасы	Орналасқан жері
Г е о л о г и я л ы қ		
Шиелі	Импактілі кратер	Мұғалжар ауданы, Дмитриевск кентінен солтүстікке қарай 7 шақырым
Жылансай	Тұзды күмбез	Мұғалжар ауданы, Дмитриевск кентінен солтүстікке қарай 7 шақырым
Қуағаш	Кемпірсай ультранегізгі алабының шығыс бөлігі байланыс аймағының қимасы	Қарғалы ауданы, Бадамша кентінен солтүстікке қарай 9 шақырым
Шаңдашы	Кемпірсай ультранегізгі алабының қимасы	Никельтау станциясынан 9 шақырым
Қияқты	Ырғыз өзенінің сол жақ жағасындағы Қияқты алабының аймағы	Әйтеке би ауданы, Аралтоғай кентінен солтүстікке қарай 21 шақырым
Доңызтау	Үстірттің солтүстік шыңдарының құламаларындағы палеогендік түзілістер қимасы (Доңызтау), Солтүстік Арал маңынан қайталанбас аңдар және өсімдіктер әлемі	Байғанин ауданы, Үстірттің солтүстік шыңы
П а л е о н т о л о г и я л ы қ		
Өрнектассай	Жоғарғы девон әктастарындағы клименийдің бай жері	Хромтау ауданы. Өрнектассай жылғасының аңғарында, Қызылжар жылғасы саласының оң жағасы
Романкөл	Жоғарғы палеогендік флора мен фаунаың орналасқан жері	Қарғалы ауданы, Бадамша кенті аумағында
Л а н д ш а ф т ы қ		
Ебейті шатқалы	Кембрийге дейінгі және төменгі палеозойдың интрузивтік, метаморфоздық және шөгінді жыныстарының көптеген жартасты ашылуының молдығын көрсететін көркем шатқал	Қарғалы ауданы. Ебейті өзенінің сағасы және оған жақын жатқан сол жақ жағасы ауданындағы аңғар

Нысан атауы	Нысан сипаттамасы	Орналасқан жері
Б о т а н и к а л ы қ		
Көктоғай	Сирек кездесетін алма ағаштарының (жабайы, эндемик) шоғыры	Қарғалы ауданы, Жайық (Орал) өзенінің сол жақ жағасы, Көктоғай аулынан оңтүстік-батысқа қарай 1,4 км
Таңатар	Таңқурай бұталары бар шоғыр	Қарғалы ауданы, Жайық (Орал) өзенінің сол жақ жағасы, Таңатар таулары

Ұйымдастыру ұсынылған барлық табиғат ескерткіштерден геологиялық ескерткіштер басым, бұл көптеген жылдар бойғы геологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде Ақтөбе облысының аумағы геологиялық жағынан зерттелгендігімен түсіндіріледі [9].

Геологиялық жыныстар шөгінді және метаморфозды жыныстар қабатында бейнеленген, климат пен органикалық әлемнің өзгеруінің ықпалымен болған жер қыртысының ұзақ уақыт дамуынан бұрынғы геологиялық жағдайлардың артефактылары болып табылады. Табиғаттың палеонтологиялық ескерткіштері сол дәуірлерде өмір сүрген флора мен фаунаның сақталынған қалдықтары мен климаттық жағдайларының оларға тән геологиялық дәуірлерінің бөліктерін сипаттайды. «Геологиялық дәуірлер құжаттары» жер бетінен жойылып кетпеуі үшін ерекше қорғау тәртібі бар табиғи ескерткіштер түріндегі ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құру және олардың аумағын ғылыми және танымдық мақсаттарда пайдалану қажет. Флора мен фаунаның бағалы және сирек түрлерін мекендеуі және өсіп жетілуінің негізгі ретінде бірегей аумақтарды сақтау қажет деп танылған ландшафтық және ботаникалық табиғат ескерткіштерін құру ұсынылады [10].

Ақтөбе облысының ерекше қорғалатын табиғи аумақтарын орналастыруды әзірлеу кезінде мына қағидалар басшылыққа алынады:

1. Қазақстан Республикасының «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» заңына сәйкес Ақтөбе облысында құрылатын Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (ЕҚТА): «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жүйесін – барлық географиялық аймақтардың табиғи кешендеріндегі репрезентативтік өкілеттілікті қамтамасыз ететін түрлі санаттардағы және түрлердегі ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың

жиынтығы» құруы тиіс. Сондықтан ЕҚТА құрылымының негізгі облыс аумағындағы табиғи ландшафтардың барлық түрлілігі болып табылады;

2. ЕҚТА жоспарланатын желісінде табиғи шарттардың барынша толық географиялық репрезентативтігі;

3. Облыстың ұсынылған ЕҚТА құрылымы осы заманғы аумақты игеруді және облыс пен республиканың экономикалық дамуының келешектегі жоспарларын ескереді. Облыстың ауыл шаруашылығы өндірісіне және пайдалы қазбаларды өндіруге мамандануының нәтижесінде табиғи ортаға аумақтық ықпалы ауыр металдармен, мұнай өнімдерімен және ауыл шаруашылық ластануымен көрінеді. Облыстың оңтүстік аудандары жер бетіндегі және жер астындағы сулардың, гидрогеологиялық және геохимиялық жағдайлары бойынша Арал теңізі алабына жататындығынан Арал теңізінің тартылуы нәтижесінде құрғаудың және шөлге айналуының кері салдарларын тартып отыр және экологиялық апат аудандар мәртебесіне ие;

4. Қазіргі кезде өздерінің шаруашылық мақсаттарына белсенді пайдаланып отырған жергілікті қоғамдар мүдделері мен ЕҚТА құру арасындағы болуы мүмкін қарама-қайшылықты ұсынылатын ЕҚТА ескеру. Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи қаумалын құру тәжірибесі көрсеткендей, ЕҚТА құрудан шынайы экономикалық нәтиже көрсе, өз аумақтарының биологиялық түрлілігін қорғауға тұрғындар белсенді қатысушыға айналады. Бұл, бірінші кезекте, облыс немесе республика бюджетінің есебінен жаңа жұмыс орындарының пайда болуы және шаруашылық қызметінің дәстүрлі түрлерімен үйлесімділіктегі жергілікті тұрғындардың игілігінің айтарлықтай жақсаруы.

Ландшафтардың аймақтық тұрпаттары ауыл шаруашылығы өндірісінің және облыс тұрғындарының көп бөлігінің өмір сүруінің негізі болып табылады. Аймақтық ландшафтар шегінде облыстың өсімдік және жануарлар әлемінің негізгі генетикалық қоры сақталынады. ЕҚТА-ның әртүрлі түрлеріндегі ландшафтық аймақ типтерін бөлу және қорғау тым болмағанда биологиялық алуантүрліліктің үзінділерін сақтауға және қалпына келтіруге мүмкіндік береді және облыстың орнықты дамуын қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ақтөбе облысының жануарлар әлемін қорғау. – Ақтөбе: Ақтөбе облысының табиғи ресурстар және табиғатты пайдалануды реттеу басқармасы, 2012. – 292 б.

2. Естественно-научное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Кобдинский» / Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2008. – 89 с.
3. Естественно-научное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Кокжиде-Кумжарган» / Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2007. – 107 с.
4. Естественно-научное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Оркаш» / Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2008. – 90 с.
5. Естественно-научное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Мартук» / Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2008. – 100 с.
6. Естественно-научное обоснование создания особо охраняемой природной территории местного значения «Эбита» / Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2007. – 85 с.
7. Назарчук М.К., Сергеева А.М., Абдулина А.М. Ақтөбе облысының географиясы. – Ақтөбе: «Принт-А», 2012. – 318 б.
8. Схема размещения и развития особо охраняемых природных территорий Актюбинской области (1 этап). / Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2006. – 173 с.
9. Схема размещения и развития особо охраняемых природных территорий Актюбинской области (2 этап). / Пояснительная записка. – Алматы: ТОО «Экопроект», 2007. – 80 с.
10. Схема размещения ООПТ до 2030 года. /Пояснительная записка. – Алматы, ТОО «Экопроект», 2000. – 195 с.

Поступила 17.01.2014

Канд. геогр. наук А.М. Сергеева

**ФОРМИРОВАНИЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВЕДНОГО ФОНДА
АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ**

В статье иллюстрируется, что научно-обоснованная сеть особо охраняемых территорий является эффективным и рациональным видом сохранения биоразнообразия. Это даёт возможность сохранения природной среды, где обитает животный мир.